

1. मोड्युलचे सविस्तर वर्णन आणि त्याची रचना

मोड्युल सविस्तर	
विषयाचे नाव	अर्थशास्त्र
अभ्यासक्रमाचे नाव	भारतीय आर्थिक विकास ०१ (इयत्ता ११ वी सत्र प्रथम)
मोड्युलचे नाव / शीर्षक	गरीबी - भाग १
मोड्युल आय.डी.	keec_10401
पुर्वापेक्षित	अशा काही बाबीविषयी ज्ञान जसे की गरीबी, पोषण, उत्पन्न, रोजगार इत्यादी.
उद्दिष्टे	ह्या धड्याच्या माध्यमातून शिकणारे खालील बाबी समजून घेण्यास सक्षम होतील. <ul style="list-style-type: none">• गरीबीची संकल्पना• भारतातील गरीबीचे अंदाज• गरीबीची कारणे• गरीबी निर्मुलन कार्यक्रम आणि धोरणे
संकेतिक शब्द	गरीबी, दारिद्र्य रेषा, पोषण स्तर, यूआरपी, एमआरपी.

2. Development Team

Role	Name	Affiliation
National MOOC Coordinator (NMC)	Prof. Amarendra P. Behera	CIET, NCERT, New Delhi
Program Coordinator	Dr. Mohd. Mamur Ali	CIET, NCERT, New Delhi
Course Coordinator (CC) / PI	Prof. Neeraja Rashmi	DESS, NCERT, New Delhi
Subject Matter Expert (SME)	Mr. Naveen Sadhu	Guru Nanak Public School, Rajouri Garden, New Delhi
Review Team	Dr. Meera Malhan Dr. Himanshu Singh	DCAC, University of Delhi Satyawati College (Eve.), University of Delhi
Translator	Dr. Rajshree Meshram	Assistant. Professor, P.G. Dept. of Education, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

अनुक्रमणिका

1. प्रस्तावना
2. भारतातील दारिद्र्याचे मोजमाप
3. गरीबीची कारणे.
4. गरीबी निर्मूलनासाठी धोरणे व कार्यक्रम
5. सारांश

1. प्रस्तावना

गरीबी हे केवळ भारतासाठीच नव्हे तर संपूर्ण विश्वासाठी एक आव्हान आहे. हा सबलीकरणाचा अभाव व बहुविध वंचितपणाचा एक परिणाम आहे. गरीबीला सामाजिक घटना म्हणून पाहिले जावू शकते ज्यात समाजातील घटक जीवन जगण्याच्या किमान स्तरापासून वंचित आहे. दुसऱ्या शब्दात जो माणूस किमान जीवनमान पूर्ण करण्यासाठी अक्षम आहे तो गरीब म्हणून संबोधल्या जावू शकतो. किमान जीवनामानाचा स्तर समाज ते समाज, राष्ट्र ते राष्ट्र भिन्न असतो व काळानुरूप बदलत जातो. सहसा किमान जीवनमानात अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य व इतर सुविधांचा समावेश असतो. किमान स्तरावरील जीवनमान नकारण्यामुळे समाजाचे वैयक्तिक, सामाजिक आणि आर्थिक नुकसान होते. कमी मिळकतीचा परिणाम आरोग्य आणि कार्यक्षमतेच्या हासात होतो. असेही म्हटले जाते की गरीबी स्वतःचा गुणाकार करून एक दुष्परिणामाचा वर्तुळ होते.

2. भारतातील गरीबीचे मोजमाप

निती आयोग (पूर्वीचे योजना आयोग) ही भारतातील गरीबीचे अंदाज काढणारी मुख्य एजन्सी आहे, जी ग्रामीण आणि शहरी भागातील राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावरील गरीबीच्या व्यापाचा अंदाज घेते. गरीबीचे प्रमाण हे दारिद्र्य दरावरून मोजले जाते, जे एकुण लोकसंख्येच्या टक्केवारी नुसार दारिद्र्याचे प्रमाण व्यक्त होते. जे हेड काउंट रेशो (एचसीआर) म्हणून ओळखल्या जाते. गरीबीचे प्रमाण हे दारिद्र्य रेषेच्या म्हणजे दरमहा दरडोई खर्चानुसार मोजले जाते. खर्चाची आकडेवारी ही राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षण संघटने (एनएसएसओ) च्या सर्वेक्षणातून प्राप्त होते.

पूर्वीच्या योजना आयोगाने वेळोवेळी विविध कृती दल/तज्ज्ञ गटांची नियुक्ती करून गरीबीचा अंदाज काढण्याच्या पद्धतीचा आढावा घेतला. आयोगाने १९६२ साली लोकसंख्येचा जीवनमानाचा किमान स्तर शोधण्यासाठी एक कृती गट स्थापन केला होता. त्या कृती गटाने शिफारस केली होती की ५ व्यक्तींच्या घरासाठी राष्ट्रीय किमान खर्चाचा खर्च दरमई १९६०-६१ च्या किंमतीनुसार मासिक रू. १०० व दरडोई दरमहा रू. २० पेक्षा कमी नसावा. शहरी भागासाठी शहरी भागातील उच्च किमती विचारात घेता हा आकडा रू. १२५ दरमहा व रू. २५ दरडोई दरमहा पेक्षा कमी नसावा. हे लक्षात घेतले जावू शकते की शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्च दारिद्र्य रेषेतून वगळण्यात आला आहे कारण हा खर्च शासनाने वहन करण्याचे आश्वासन दिले आहे.

१९७७ साली योजना आयोगाने डॉ. लकडावाला (लकडावाला समिती) यांचे अध्यक्षतेखाली एक कृती दल स्थापन केली होती, ज्याने ग्रामीण व शहरी भागातील आवश्यक सरासरी उष्मांकाचा अंदाज घेवून गरीबीचे परिणामात्मक उपाय सुचविले. ज्यात ग्रामीण क्षेत्रातील दरदिवशी दरडोई २४०० उष्मांक व शहरी क्षेत्रातील दरदिवशी दरडोई २१०० उष्मांक असे अंदाजीत उष्मांकाचे निकष निश्चित केले. 'खर्च' विचारात घेता ग्रामीण क्षेत्रातील २४०० दरडोई उष्मांकात रू. ४९.०९ दरडोई दरमहा दर होता. तर शहरी भागात २१००

दरडोई उष्माकांत रू. ५६.६४ दरडोई दरमहा हा दर होता. मासिक दरडोई खर्च (एमपीसीई) हा दारीद्र रेषा संबोधल्या गेला.

तक्ता १.१

गरिबीचे प्रमाण आणि गरीबाची संख्या: तज्जगट (लकडावाला पद्धत)

वर्ष	गरिबांचे प्रमाण			गरिबांची संख्या दशलक्ष		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९७३-७४	५६.४	४९.०	५४.९	२६१.३	६०.०	३२१.३
१९७७-७८	५३.०१	४५.२	५१.३	२६४.३	६४.६	३२८.९
१९८३	४५.७	४०.८	४४.५	२५२.०	७०.९	३२२.९
१९८७-८८	३९.१	३८.२	३८.९	२३१.९	७५.२	३०७.१
१९९३-९४	३७.३	३२.४	३६.०	२४४.०	७६.३	३२०.३
२००४-०५	२८.३	२५.७	२७.५	२२०.९	८०.८	३०१.७

(युआरपी)

तक्ता- १.१ मध्ये वर्ष १९७३-७४ ते २००४-०५ पर्यंत गरिबीचे प्रमाण टक्केवारीत आणि ग्रामीण व शहरी दोन्ही क्षेत्रातील गरिब लोकांची संख्या दर्शविली आहे. ज्यात दोन्ही क्षेत्रातील निरपेक्ष संख्या तसेच टक्केवारी ह्यात घट झाली आहे. हे लक्षात घेतले जावू शकते की युआरपी किंवा एकसमान संदर्भ युनिफॉर्म रेफरन्स/रिकॉल पिरीयड ज्यामध्ये ३० दिवसांच्या रिकॉल कालावधीपासून सर्व वस्तुसांठी ग्राहक खर्चाची आकडेवारी डेटा गोळा केला जातो. यासंदर्भात तज्जगांनी निदर्शनास आणून दिलेल्या काही अपूर्णता लक्षात घेता नविन गरीबी रेषेचा आढावा घेण्यासाठी आणि शिफारशी करण्यासाठी २००५ साली डॉ. सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्जगट गटाची नियुक्ती करण्यात आली होती. तथापी ह्या तज्जगट गटांनी नविन गरीबी रेषा तयार केली नाही. त्यांनी लकडावाला पद्धत अवलंबली आणि त्यांनी युआरपी (युनिफॉर्म रेफरन्स/रिकॉल कालावधी) च्या जागा एमआरपी (मिक्स रेफरन्स/रिकॉल कालावधी) ने घेतली. युआरपी हा वापराच्या सर्व वस्तू खादयपदार्थ आणि खादयान्न नसलेल्या वस्तूसाठी ३० दिवसांचा संदर्भ/रिकॉल कालावधी उपयोगात आणतो. परंतू तेंडूलकर समितीने ५ खादयान्न वस्तूसाठी संदर्भ कालावधी मागील १ वर्षात बदलला. म्हणजे कपडे, पादत्राणे, टिकाऊ वस्तू, शैक्षणिक आणि संस्थात्मक वैद्यकीय खर्च ज्याला “मिश्रीत संदर्भ/रिकॉल कालावधी” (एमआरपी) म्हणतात.

तक्ता १.२

राष्ट्रीय गरिबी रेषा (दरडोई दरमहा रूपयात)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी
२००४-०५	४४६.७	५७८.८
२००९-१०	६७२.८	८५९.६
२०११-१२	८१६.०	१०००.०

तेंडूलकर समितीने तक्ता क्र. १.२ मध्ये दर्शविल्यानुसार अखिल भारतीय गरीबी रेषा २००४-०५ मध्ये ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा रू. ४४६.७ आणि शहरी भागासाठी दरडोई दरमहा रू. ५७८.८ असा अंदाज

व्यक्त केला. या आधारे २००४-०५ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ४१.८ टक्के आणि शहरी लोकसंख्येच्या २५.७ टक्के दारिद्र रेषेच्या खाली असल्याचे अनुमान होते. संपूर्ण देशात २००४-०५ मध्ये त्यातील ३७.२ टक्के लोक दारिद्र रेषेखाली होते.

२०१३ मध्ये तीच पद्धत वापरून ग्रामीण भागात दारिद्र रेषा दरडोई दरदिवस रू. २७.२० ने व शहरी भागात दरडोई दरदिवस रू. ३३.३३ ने सुधारित करण्यात आली. याद्वारे ग्रामीण भागात दरडोई दरमहा रू. ८१६ व शहरी भागात दरडोई दरमहा रू. १०० ने परावर्तीत करण्यात आली. या आधारावर २०११-१२ मध्ये २१.९ टक्के लोकसंख्या ही दारिद्र रेषेखाली होती. (शहरी भागात २१.७ टक्के) सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखालील एका नविन तज्ज्ञ गटाने (२०१२ मध्ये स्थापीत) २०१४ मध्ये त्यांचा अहवाल सादर केला आणि दारिद्र रेषेचा नविन अंदाज आणला. त्यांनी दारिद्र रेषेचा आधार हा ग्रामीण भागात रू. ९७२ व शहरी भागात रू. १४०७ “दरडोई मासीक खर्च” असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांनी ५ जणांच्या कुटूंबांचा मासीक खर्च हा आधार दारिद्र रेषेचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी केला. जो ग्रामीण भागात रू. ४८६० आणि शहरी भागात रू. ७०३५ होता. तज्ज्ञ गटाच्या मते गृहस्थांचा खर्च हा व्यक्तीपेक्षा जास्त योग्य होता.

रंगराजन समितीने सुद्धा आयसीएमआरच्या निकषावर उष्मांक, प्रथीने आणि चरबीची सरासरी आवश्यकता विचारात घेतली ती खालील प्रमाणे दर्शविली आहे.

- उष्मांक आवश्यकता: शहरी भागात २०९० किलो कॅलरी आणि ग्रामीण भागात २१५५ किलो कॅलरी.
- प्रथीने: शहरी भागात ५० ग्रॅम आणि ग्रामीण भागात ४८ ग्रॅम
- चरबी: शहरी भागात २८ ग्रॅम आणि ग्रामीण भागात २६ ग्रॅम

२०११ मध्ये केलेल्या सामाजिक आर्थिक जाती जनगणना (एसईसीसी) वर आधारीत दारिद्रयावरील अंदाजाचा अद्यावत अभ्यास करण्यात आला. ह्या आकडेवारीचा उपयोग २०१५ व त्यामुळे गरिब कुटुंबे व गृहस्थांनी ओळख पटविण्यासाठी केला गेला. या पद्धतीद्वारे गरिब व गरीबतर यामध्ये फरक करण्यासाठी सात निर्देशकांचा वापर केला जातो ज्यात मालमत्ता, उत्पन्न, साक्षरता, आधुनिक सुविधा ताब्यात असणे उदा. मोबाईल फोन, वाहने, रेफ्रीजरेटर इत्यादीचा समावेश असतो. ह्या पद्धतीच्या आधारावर ३१.२६ टक्के लोकसंख्या ही गरिब असल्याचे मानले जाते.

3. गरीबीची कारणे

- **संस्थात्मक आणि सामाजिक घटक:** गरीबीची कारणे जी संस्थात्मक आणि सामाजिक घटकामध्ये अस्तीत्वात आहेत जी गरीबांचे जीवन चिन्हांकित करतात. गरीब जे दर्जेदार शिक्षणापासून वंचित आहेत आणि चांगली कमाई करणारी कौशल्ये प्राप्त करण्यास असमर्थ आहेत. चांगल्या आरोग्य सुविधा सुद्धा गरीबांसाठी उपलब्ध नाहीत.
- **गरीबांमध्ये जलद लोकसंख्या वाढ:** लोकसंख्या वाढीचा दर १९४१-५१ मध्ये १ टक्क्यावरून १९९१ मध्ये २.१ टक्क्यापर्यंत गेला. त्यांचा अशिक्षितपणा, पारंपारीक वृत्ती, कुटूंब नियोजन पद्धतीचा अभाव, पुर्ल्लोगी मुलांना प्राधान्य इत्यादी कारणामुळे गरीब लोकांमध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त आहे. कुटूंबाचा मोठा आकार व कमी उत्पन्न यामुळे ते कुटूंबातील सदस्यांच्या किमान मूलभूत गरजा सुद्धा पूर्ण करण्यास सक्षम नाहीत.

- **जमीन सुधारणेची निकृष्ट अंमलबजावणी:** स्वतंत्र्यानंतर, शासनाने जमीन सुधारणेच्या अंमलबजावणीचा प्रयत्न केला आणि ज्याद्वारे ज्यांचेकडे जमीन नाही त्यांना जमीनीचे पूर्णवितरण केले. हा प्रयत्न अल्प प्रमाणात यशस्वी झाला. मोठ्या संख्येने कृषी कामगार लहान आकाराची शेती करण्यास सक्षम नव्हते कारण त्यांच्याकडे उत्पादक जमीन तयार करण्यासाठी त्यांचेकडे एकतर पैसा नव्हता व कौशल्ये नव्हती आणि जमीनीचा लहान आकारामुळे ती जमीन धारण करण्यायोग्य नव्हती.
- **रोजगाराच्या पर्यायी स्रोताचा अभाव:** ग्रामीण भागातील गरीब लोक अल्पभूधारक आहेत. त्यांच्याकडे असलेली जमीन कमी सुपीक असून पावसाळ्यावर अवलंबून आहे. त्यांचे अस्तीत्व निर्वाह पिकांवर आणि कधीकधी उपलब्ध स्टॉकवर अवलंबून असते. लोकसंख्येची जलद वाढ व पर्यायी रोजगाराचा अभाव यामुळे लागवडीसाठी दरडोई जागेचा उपलब्धता सातत्याने कमी झाली आहे आणि त्यामुळे जमीन धारणा खंडीत होऊ लागली आहे.
- **अबाधितपणा:** शेती आणि इतर वैयक्तिक गरजांसाठी घेतलेले कर्ज परताव्याची अक्षमतेमुळे बरेचदा शेतकरी आत्महत्या केल्याचे वृत्त आहे. ब-याच वेळी त्यांचे दृष्टीकाळ किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिके अपयशी ठरतात त्यामुळे निर्माण होणारे तिव्र तणाव हे त्यांना अशा प्रकारे अतिरेकी पाउले उचलण्यास बाध्य करतात.
- **पायाभूत सुविधांचा अभाव:** आर्थिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा जसे उर्जा, वाहतूक, वीज, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी विकास आणि विकासाचा पाया म्हणून काम करतात. या पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे अर्थव्यवस्थेची वाढ आणि दारीद्र दूर करण्याचे प्रयत्न कमी होतात.
- **सामाजिक घटक:** विविध सामाजिक घटक जसे जाती व्यवस्था, संयुक्त कुटूंब व्यवस्था, धार्मिक श्रद्धा आणि विश्वास, वारसा कायदा इत्यादी अनेकदा आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण करतात. उदाहरणार्थ अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे सदस्य शहरी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला विविध घटकातील उदयोन्मुख रोजगार संधीमध्ये सहभागी होण्यासाठी सक्षम नाहीत कारण त्यांचेकडे आवश्यक ज्ञान व कौशल्ये नाहीत.

4. गरिबी निर्मुलनाच्या दिशेने धोरणे व कार्यक्रम

दारीद्र कमी करण्यासाठी सरकारचा दृष्टीकोन तीन प्रकारचा आहे. प्रथम दृष्टीकोन वाढीभिमुखता हा आहे. हा दृष्टीकोन आर्थिक वाढीचा परिणाम-एकूण वाढीमध्ये जलद वाढ होण्याच्या अपेक्षेवर आधारित आहे. घरगुती उत्पादन आणि दरडोई उत्पन्न हे समाजातील सर्व घटकामध्ये पसरते आणि पुढे गरिब वर्गात गुंतागुंत सुद्धा निर्माण करते. १९५० व १९६० च्या सुरवातीच्या काळात नियोजनावर मुख्य लक्ष होते. तथापी लोकसंख्या वाढीमुळे दरडोई उत्पन्नात खूप कमी वाढ झाली आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी प्रत्यक्षात मोठी झाली आहे. हरित क्रांतीमुळे प्रादेशिकदृष्ट्या आणि मोठ्या व लहान शेतकरी यांमध्ये समानता वाढली. जमीनीच्या पूर्णवाटपाबाबत अस्विकृती व असमर्थता होती. अर्थशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे की आर्थिक विकासाचे फायदे गरीब लोकांपर्यंत पोहचले नाहीत. गरीबांना विशेषतः लक्ष देण्याचे पर्याय शोधत असतांना, धोरणकर्त्यांना असे वाटले की उत्पन्न आणि अतिरिक्त मालमत्ता तयार करून व कामाची निर्माती करून आणि या माध्यमातून गरीबांना रोजगार व उत्पन्न मिळू शकते हे विषिष्ट दारीद्र निर्मुलन कार्यक्रमांमुळे प्राप्त होवू शकते. हा दुसरा दृष्टीकोन तीसरी या पंचवार्षिक योजनेत (१९६१-६६) पासून सुरू झाला. आणि उत्तरोत्तर वाढविला गेला. त्यानंतर १९७० चा दशकात सुरू केलेला प्रख्यात कार्यक्रमापैकी एक म्हणजे “कामासाठी अन्न” (फुड फॉर वर्क) हा होता.

स्वयंरोजगार कार्यक्रमाचा विस्तार करणे आणि वेतन रोजगार कार्यक्रम हे गरीब निर्मुलनाचे काही मुख्य मार्ग म्हणून विचारात घेण्यात आले. यासारखे स्वयं रोजगार कार्यक्रम असे आहेत. उदाहरणार्थ ग्रामीण रोजगार निर्माण कार्यक्रम (आरईजीपी), पंतप्रधान रोजगार योजना (पीएमआरवाय) आणि स्वर्ण जयंती सहकारी रोजगार योजना (एसजेएसआरवाय). पहिल्या कार्यक्रमाचा उद्देश हा बँकाद्वारे कर्जाच्या रूपात आर्थिक सहाय्य देवून ग्रामीण भागात स्वयं रोजगारांची संधी निर्माण करणे हा आहे. पंतप्रधान रोजगार योजनेअंतर्गत ग्रामीण व शहरी भागातील अल्प उत्पन्न कुटुंबातील व्यक्तींनी आर्थिक सहाय्य घेवून एखादा उद्योग सुरू करून सुक्ष्मतेत बेरोजगारासाठी रोजगार निर्माण करता येतो. स्वर्णजयंती सहकारी रोजगार योजनेचा मुख्य उद्देश हा शहरी भागात रोजगाराची संधी उपलब्ध करणे हा आहे.

१९९० पासून हा दृष्टीकोन बदलला आहे. सरकार काही प्रमाणात बचतगटांना जी स्वयंरोजगार कार्यक्रमाची मुख्य एजन्सी आहे त्यांना आर्थिक सहाय्य पुरवून त्याद्वारे स्वयं रोजगार कार्यक्रम राबविले जातात. स्वर्णजयंती ग्राम स्वयं रोजगार योजना (सजसय) हा त्यापैकी एक कार्यक्रम आहे. सध्या ही योजना राष्ट्रीय ग्रामीण आजीवीका मिशन (एनआरएलएम) या नावाने पूर्वरचित करण्यात आली आहे. शहरी गरीबांसाठी समान कार्यक्रम राष्ट्रीय शहरी आजीवीका मिशन या नावाने देखील ठेवण्यात आले आहे. ऑगस्ट २००५ मध्ये रोजगार उपलब्ध करण्यासाठी हक्कांवर आधारीत दृष्टीकोन सुरू केला. संसदने प्रौढ स्वयंसेवक आहेत अशा प्रत्येक ग्रामीण गृहस्थांना हमी पगाराचा रोजगार मिळवून देण्यासाठी एक नवीन कायदा पारित केला ज्यात वर्षात किमान १०० अकशल हातकामे प्राप्त होतील. हा कायदा महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा या नावाने ओळखला जातो. ह्या कायद्याअंतर्गत जे गरीब किमान मजुरीवर काम करण्यास तयार आहे ते ज्या क्षेत्रात ह्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सुरू आहे तिथे काम करू शकतात. २०१३-१४ मध्ये जवळपास ५ कोटी गृहस्थांना ह्या कायद्याअंतर्गत रोजगाराची संधी प्राप्त झाली. गरीबी निर्मुलनाचा तीसरा दृष्टीकोन म्हणजे लोकांना किमान मूलभूत सुविधा पूर्विणे. भारत हा जगात असा अग्रणी देश होता ज्यांनी गरीबी दुर करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून सामाजिक खर्चाची गरज भागविण्याची जसे अनूदानीत दराने अन्नधान्य पूर्विण्याची तरतूद, शिक्षण, आरोग्य, पाणी पूर्वठा आणि स्वच्छता, याची कल्पना केली. पाचव्या पंचवाषिक योजनेत असे म्हटले आहे. की रोजगाराच्या संधी विस्तारीत केल्यावर सुद्धा गरीब स्वतःसाठी सर्व आवश्यक वस्तू व सेवा विकत घेण्यास सक्षम नाहीत. त्यांना अन्नधान्य, शिक्षण, आरोग्य, पोषण, पीण्याचे पाणी, निवारा, संप्रेषण आणि विज ह्या स्वरूपात सामाजिक वापर आणि गंतवणूकीच्या किमान विशिष्ट मानकापर्यंत पूरक केले जावे. गरिबांचा अन्न आणि पोषणाचा दर्जा सुधारण्याचे ध्येय असलेले ३ प्रमुख कार्यक्रम म्हणजे सार्वजनिक वितरण प्रणाली, एकात्मिक बाल विकास योजना आणि मध्यान्न भोजन योजना हे आहेत. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, प्रधानमंत्री ग्रामाद्योग योजना, वाल्मीकी आंबेडकर आवास योजना इत्यादी सुद्धा पायाभूत सुविधा व निवाऩ्यांची स्थिती विकसीत करण्याचा प्रयत्न आहे. काही विशिष्ट गटांना मदत करण्यासाठी सरकारकडे इतर विविध सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सुद्धा आहेत.

२०१४ पासून प्रधानमंत्री जनधन योजना या नावाने एका योजनेची अंमलबजावणी राबविली गेली ज्यामध्ये लोकांना बँक खाती उघडण्यास प्रोत्साहित केले जाते. कोणत्याही शिल्लकी शिवाय असे बँक खाते उघडण्यास प्रत्येक बँक बांधील आहे. खातेधारक हा १ लाखाचा अपघात विमा व रु. ३०,००० रकमेचा जीवनविमा संरक्षण घेण्यास पात्र आहे.

5. निष्कर्ष

गरीबी निर्मुलनाचे धोरण गेल्या सात दशकात विकसीत झाले आहे. गरीबांना दारिद्र निर्मुलन कार्यक्रमांमुळे मोठ्या प्रमाणात लाभ झाला आहे. परिणामी हळुहळू दारिद्र पातळीत घट झाली आहे. लोकसंख्येच्या ५५ टक्के दारिद्रयाचे प्रमाण (लकडावाला समितीनुसार) २०११ मध्ये ३१ टक्यापर्यंत खाली आले होते (एसईसीसी आकडेवारी नुसार) परंतू प्रगतीची गती मंदावली आहे आणि मालमतेची मालकी आणि उत्पादनाची प्रक्रिया आणि गरजूना मूलभूत सुविधा सुधारण्यासाठी मूलगामी बदल झाला नसल्यामुळे समस्या कायम आहे. स्थानीक पातळीवरील संख्या आणि गरीब यांच्या सहभागाशिवाय हे कार्यक्रम यशस्वी होण्याची अपेक्षा करता येवू शकत नाही. यासाठी गरिबांना संसाधनामध्ये मोकळीक आणि सामाजिक एकत्रीकरण व वाढीच्या प्रक्रियेतील सहभाग याद्वारे त्यांनी कृतीशिलरित्या सहभागी होणे अत्यावश्यक आहे.